

‘Onder den rook van de hoofdstad’

De verbeelding van stad, platteland en natuur in de reeks
Van vlinders, vogels en bloemen van E. Heimans en Jac.P. Thijsse

MARLEEN BROCK

‘Underneath the smoke of the Capital’. The representation of city, nature and countryside in the series *Van vlinders, vogels en bloemen* [*About butterflies, birds and flowers*] by E. Heimans and Jac.P. Thijsse

Because of the widespread *fin-de-siècle* belief in an opposition between the dirty, immoral city and the healthy countryside, one would expect this to be the dominant theme in Heimans and Thijsse’s *Van vlinders, vogels en bloemen* [*About butterflies, birds and flowers*] (1894-1901), a series of biology books written for children to encourage them to discover the wonders of nature outside the city walls. Surprisingly, Heimans and Thijsse focus on the similarities between city and nature. They believe in an undefined metaphysical force that controls the harmonic development of all life, both in city and nature. In their eyes only the city man has the scientific and cultural knowledge to fully appreciate and understand the beauty of nature.

Inleiding

Bij het verschijnen van *Van vlinders, vogels en bloemen*, het eerste deel van een serie natuurboekjes voor kinderen, kregen de auteurs E. Heimans en Jac.P. Thijsse een ‘kille voorspelling’ te horen:

Meen niet dat onze jongens en meisjes zulke lectuur bevallen zal. Geef roodhuiden- en neger-romans met moord en verraad, met rooftochten en zeegevechten voor de jongens en met preliminaires van vrijerijtjes voor de meisjes. [...] Wat malen 12 à 13jarige jongelui om bloemetjes en vlinders en kevers en vogels. Ja, om de dieren dood te martelen en de nestjes uit te halen, als je de jongens dat leeren wilt, zult ge succes hebben met deze boekjes, anders blijft de uitgever ermee zitten.¹

‘t Is gelukkig heel anders uitgekomen’, constateerden de auteurs bij het verschijnen van de tweede druk. In het voorwoord spraken ze hun blijdschap uit dat het gelukt was ‘de heerschende smaak van de jeugd te leiden en op waardiger en heilzamer voorwerpen te richten’, dat wilde zeggen: op de prachtige vrije natuur.

1 E. Heimans en Jac.P. Thijsse, *Van vlinders, vogels en bloemen* (2^e druk; Amsterdam 1898) 7.

De zedelijke reeks natuurboekjes verscheen in de periode 1894-1901 en kwam tot stand door de intensieve samenwerking van twee Amsterdamse onderwijzers: Eli Heimans (1861-1914) en Jacobus Pieter Thijsse (1865-1945). Hun vlot geschreven boekjes waren bedoeld om stadskinderen belangstelling en eerbied bij te brengen voor de levende natuur om hen heen. De populariteit van de serie was groot,² een succes dat overigens niet op zichzelf stond. 'Naar buiten!' was een veel gehoorde leus aan het einde van de negentiende eeuw.³ Door de industrialisatie en de toenemende bevolkingsgroei raakten de steden overvol en ontstond er een groeiende behoefte aan ruimte en buitenlucht.⁴ De rust van de natuur en het platteland werd een aantrekkelijk alternatief voor het hectische moderne stadsleven. In de literatuur en cultuur van het fin de siècle werd de natuur vaak tegenover het leven in de stad geplaatst.⁵ De tegenstelling tussen de vieze, immorele stad en de frisse, zuivere natuur was bijvoorbeeld een terugkerend thema in het oeuvre van veel Nederlandse auteurs.⁶

Gezien het doel en de opzet van de reeks *Van vlinders, vogels en bloemen* is het aannemelijk dat deze oppositie ook in deze natuurboekjes gestalte krijgt. Maar is dat werkelijk het geval? Niet eerder is de verbeelding van stad, natuur en platteland in de serie van Heimans en Thijsse aan een grondige analyse onderworpen. In dit artikel zal ik de complexe beeldvorming rondom de noties stad, natuur en platteland uiteen zetten. Deze noties krijgen uiteenlopende connotaties mee waar verschillende ideeën en overtuigingen aan ten grondslag liggen. De tegenstelling tussen de verdorven stad en de idyllische natuur blijkt bij Heimans en Thijsse inderdaad prominent aanwezig, maar zij verwerpen het moderne stadsleven allerminst. Alleen de stedeling kan het natuurschoon op waarde schatten, zo is hun overtuiging. In *Van vlinders, vogels en bloemen* is het dan ook de eenheid van stad en natuur die overheerst. Niet alleen gebruiken de schrijvers een stedelijke metaforiek om de natuur en een natuurlijke metaforiek om de stad te karakteriseren, ook wijzen zij op een samenhang van stad en

2 Het succes van deze onderneming heeft in de geschiedschrijving haast mythische proporties aangenomen. Heimans en Thijsse zouden getweeën 'het gehele Nederlandse volk hebben leren lezen uit het boek der Natuur' en zo de weg vrijgemaakt hebben voor de natuurbeschermingsbeweging van de twintigste eeuw. Recente publicaties hebben deze beeldvorming enigszins genuanceerd. Heimans en Thijsse waren niet de eersten die geprobeerd hebben het Nederlandse volk enthousiast te maken voor de levende natuur in eigen land. Bovendien was de serie niet onmiddellijk een doorslaand succes en ook het bereik van de boekjes vraagt relativering. Zie: K. van Berkel, *Vóór Heimans en Thijsse, Frederik van Eeden sr. en de natuurbeleving in negentiende-eeuws Nederland* (Amsterdam 2006); Sietzo Dijkhuizen, *Jac.P. Thijsse. Een biografie. Natuurbeschermers, slaneur en auteur van Verkeade-albums* (Amsterdam en Antwerpen 2005); B. Theunissen, 'Natuursport en levensgeluk. Hugo de Vries, Eli Heimans en Jac.P. Thijsse', *Gewina* 16 (1993) 287-307.

3 Ileen Montijn, *Naar buiten! Het verlangen naar landelijkheid in de negentiende en twintigste eeuw* (Amsterdam 2002).

4 P. Kooij, 'Stad en platteland', in: F.L. Holthoon (ed.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en samenhang* (Assen, Maastricht 1985) 93-115, 106.

5 Zie o.a. Mary Kemperink, *Het verloren paradijs. De literatuur en cultuur van het fin de siècle* (Amsterdam 2001).

6 Zoals bij Louis Couperus, Frederik van Eeden, Herman Gorter, Herman Heijermans, etc. Voor een uitgebreide en verfijndere analyse van de verbeelding van de stad in de literatuur van het fin de siècle, zie: Kemperink, *Het verloren paradijs* 45-75.

natuur op geografisch en zelfs metafysisch niveau. Het geloof in één overkoepelend harmonisch principe dat alle leven – zowel het stedelijke als het natuurlijke – aanstuurt is duidelijk aanwezig, evenals een uitgesproken idealistische visie op de wetenschap als middel tot alle weten. Uiteindelijk blijken stad en natuur in deze reeks een net zo'n onafscheidelijk duo als de auteurs van de boekjes zelf.

Het duo Heimans en Thijsse

Heimans was ook een onvermoeide looper, kortom wij pasten precies bij elkaar en hebben twintig jaar lang zóó samengewerkt, dat dikwijls genoeg de menschen niet wisten, wie Heimans en wie Thijsse was.⁷

De 'onvermoeide loopers' E. Heimans en Jac.P. Thijsse ontmoeten elkaar in 1893 tijdens een vergadering voor onderwijzers.⁸ Thijsse complimenteerde Heimans met zijn dat jaar verschenen 'handleiding bij het onderwijs in kennis van planten en dieren op de lagere school, in het bijzonder voor grote steden' en maakte een opmerking over een mogelijk vervolg op dit boekje. Volgens de overlevering reageerde Heimans daarop met de woorden: 'Laat ons dat samen doen.' En zo geschiedde.

In de maanden die volgden op deze ontmoeting trok het onderwijzersduo de vrije natuur in om stof en materiaal te verzamelen om in hun serie *Van vlinders, vogels en bloemen* te verwerken.⁹ In vlotte bewoordingen en met een groot enthousiasme doen zij hierin verslag van hun zwerftochten door heel Nederland, van de heidevelden in Drenthe tot de bossen van Limburg. De jeugdige lezer wordt constant aangespoord dit voorbeeld te volgen en de wonderen der natuur zelf te gaan ontdekken. In de levendige manier van vertellen is goed zichtbaar dat Heimans en Thijsse aanhangers waren van het principe van het aanschouwelijk onderwijs, al waren de werkjes niet alleen geschreven voor onderwijzers of scholieren. Ze waren bedoeld voor iedereen met interesse voor de levende natuur. Het natuurgeluk moest 'eigendom des volks' worden en in de gehele maatschappij moest de natuurstudie onder de aandacht worden gebracht.¹⁰ De populaire reeks natuurboekjes zou helpen dit ideaal te verwezenlijken, zo was de gedachte, evenals de oprichting van een eigen tijdschrift (*De Levende Natuur*, in 1896).

7 Aldus Thijsse, geciteerd in: F.I. Brouwer, *Leven en werken van E. Heimans en de opbloei der natuurstudie in Nederland in het begin van de twintigste eeuw* (Groningen 1958) 91.

8 Deze ontmoeting is o.a. beschreven in de biografieën van Heimans en Thijsse: Brouwer, *Leven en werken van E. Heimans*, 50; Dijkhuizen, *Jac.P. Thijsse*, 81-82.

9 Mijn verwijzingen naar de reeks *Van vlinders, vogels en bloemen* zijn ietwat misleidend, omdat de auteurs al na verschijnen van het eerste deeltje in 1894 (*Langs dijken en wegen*) deze overkoepelende serietitel hebben losgelaten. De daarop volgende vijf deeltjes zijn elk onder een eigen zelfstandige titel verschenen, namelijk *In sloot en plas* (1896), *Door het rietland* (1896), *Hei en demmen* (1897), *In de duinen* (1899) en *In het bosch* (1901). Het werkje *In het Vondelpark* (1901) valt officieel buiten de reeks, maar heb ik hier wel bij mijn analyse betrokken.

10 Theunissen, 'Natuursport en levensgeluk', 298.

Afb. 1 E. Heimans (links) en Jac.P. Thijsse aan het begin van hun samenwerking in 1893. Overgenomen uit: Sietzo Dijkhuizen, Jac.P. Thijsse. Een biografie (Amsterdam, Antwerpen 2005) 144-145.

De door Heimans en Thijsse gepropageerde ‘natuursport’ – zoals zij hun zwerftochten door de vrije natuur aanduidden – paste binnen het toenmalige klimaat van een groeiende belangstelling voor de natuur. In 1901 werd bijvoorbeeld de Nederlandse Natuurhistorische Vereniging opgericht, zodat natuurliefhebbers zich in georganiseerd verband met de natuurstudie konden bezighouden. En mede door de activiteiten van Heimans en Thijsse ontstond rond de eeuwwisseling overeenstemming over de noodzaak van natuur*bescherming*.¹¹ De natuurbeschermingsbeweging zou vanaf het begin van de twintigste eeuw gestalte krijgen in allerlei particuliere organisaties.¹² In de reeks *Van vlinders, vogels en bloemen* is van de beschermingsgedachte nog weinig zichtbaar;¹³ daar wordt vooral het onbekommerde genot en plezier dat de natuur kan bieden breed uitgemeten.

Stad en natuur: een dichotomie

Van tijd tot tijd moest ieder mensch eens een dagje op de heide kunnen doorbrengen; dat werkt zoo kalmerend, het geeft zoo’n rust aan de zenuwen; vooral voor hen, die dag in, dag uit, zoodra ze het hoofd buiten de deur steken, trams hooren

11 Willemien Roenhorst, ‘De natuurlijke natie. Monumentalisering en nationalisering van natuur en landschap in de vroege twintigste eeuw’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 121 (2006) 727-752, 729.

12 *Ibidem*, 738.

13 Zie ook: Theunissen, ‘Natuursport en levensgeluk’, 300-302.

tingelen, rijtuigen rollen, venters gillen; die altijd joelende, dravende, zwoegende werkers, om zich heen voelen, of anders Zondags over asphalt en straatstenen heenschuifelende wandelaars; voor hen heeft zoo'n dagje op de kalme, ruime heide, waar een lieflijk, niet te warm lentezonnetje boven staat te stralen, dezelfde uitwerking, dezelfde geneeskraft tegen overspanning, als een versterkende koud-water-kuur. En wie de heide eentonig noemt, die is er nooit geweest, of al een ongeneeslijk stads-mensch geworden.¹⁴

Het beeld van het stadsleven in bovenstaand citaat (uit het deeltje *Hei en dennen*) is niet erg positief. Door de constante stroom van verkeer en de altijd aanwezige mensenmassa is het in de stad lawaaierig en druk. Tegenover dit beeld van de vermoeiende en zenuwslopende stad staat de rust en kalmte van de heide. Dit is dan ook de ideale plek om tot rust te komen en de drukte van het stadsleven even te ontvluchten. Sterker nog, de lieflijke uitgestrekte heide werkt als soort van medicijn tegen de haast ongeneeslijke ziekte die de 'stad' hier lijkt te zijn. Vooral de zenuwen hebben te lijden onder de slopende werking van het stadsgewoel. Het geloof dat de hectiek van het moderne stadsleven een ongunstige uitwerking op de zenuwen had, was eind negentiende eeuw wijdverbreid. Er bestond zelfs een term voor dergelijke ziektes aan het zenuwstelsel, veroorzaakt door de moderne beschaving: neurasthenie.¹⁵

De belerende toon die Heimans en Thijsse in de inleiding van het deeltje *In het Vondelpark* aanslaan is uitzonderlijk. In de reeks natuurboekjes wordt de lezer zelden zo nadrukkelijk de les gelezen, terwijl de toon hier haast dreigend is:

Pas op, gij die genoeg hebt aan menschen en huizen, aan boeken en machines, aan waren en effecten! De macht der rumoerige en gelijksoortige indrukken sloopst de zenuwen, sloopst snel en onverbiddeijk. Zorg bijtijds voor afwisseling, die kalmeert door stille rust, meer lucht en meer licht. Geen beter dokter dan de natuur, al is het maar een park.¹⁶

Blijkbaar is het de auteurs hier ernst: de mensen moet de ogen geopend worden. Leven in de stad is ongezond en slecht voor de zenuwen, terwijl de remedie zo simpel is. Een wekelijks uitstapje naar de vrije natuur of, voor wie zich dat niet kan veroorloven, een wandeling in het stadspark is al voldoende om de zenuwen tot rust te laten komen. Simpel doch doeltreffend. Heimans en Thijsse zien de natuur als de dokter die geneest wat 'het geroezemoes en de soesha van stad en zaken' hebben aangericht.¹⁷

De natuur is dus een gezonde en zelfs geneeskrachtige plek, terwijl de stad ongezond, donker, druk en benauwd is. Tegenover de 'kachelwalm en gaslichtlucht' in de stad staat de 'heerlijke, koele, zoete heilucht'.¹⁸ Ook uit de metaforiek blijkt de visie van de stad als een negatief en de natuur als een positief con-

14 E. Heimans en Jac.P. Thijsse, *Hei en dennen* (Amsterdam 1897) 49-50.

15 Henk te Velde, "In onzen verslaptentijd met weken hoofden". *Neurasthenie, fin de siècle en liberaal Nederland*, *De Gids* 152 (1989) 14-24, 15-16.

16 E. Heimans en Jac.P. Thijsse, *In het Vondelpark* (Amsterdam 1901) 6.

17 *Ibidem*, 8-10.

18 *Idem*, *Hei en dennen*, 108.

Afb. 2 'Kijkje over den rand van de landduinen (bij Overveen)'. Tekening van E. Heimans. Uit: E. Heimans en Jac.P. Thijsse, *In de duinen* (Amsterdam 1899) 100-103.

cept. Zo is er de ziekte- en doktermetaforiek, maar ook het beeld van de stad als woeste zee en de natuur – in dit geval het Vondelpark – als ‘een groen eiland in die groote, grauwe huizenzee, [...] een mooi stil hoekje vol kleur en geur en schaduw in de rusteloos woelende en klotsende branding van een steeds wassende wereldstad.’¹⁹ Het eentonige en mechanische van het stadsleven wordt uitgedrukt door de ‘grootte-stadbewoners’ te omschrijven als ‘een uurwerk, dat maar op tijd moet opgewonden worden om geregeld af te lopen.’ De boodschap aan de lezer is duidelijk: vroegtijdige aftakeling en zenuwziekte kunnen enkel een halt toegeroepen worden door de stad te verlaten en de natuur in te trekken. De natuur is immers altijd afwisselend en biedt genoeg frisse lucht en zonlicht. Bovendien lijkt de stad van een afstand veel minder bedreigend. De torens en gebouwen van de stad passen juist prachtig in de vergezichten en panorama’s die een wandeling door de vrije natuur kan opleveren (zie afb. 2).

Het beeld van stad als belager van het lichamelijke en geestelijke welzijn is allerminst uniek. In het fin de siècle was dit een veel voorkomend beeld. Het geloof in de invloed van milieu en erfelijkheid op de volksgezondheid speelde

19 Idem, *In het Vondelpark*, 1.

hierbij een belangrijke rol.²⁰ Het stadsleven werd beschouwd als zeer ongezond, vanwege de drukte, de stank, de armoede en de slechte zeden die daar zo gemakkelijk wortel schoten. Hier tegenover werden dan de vitaliteit en de helende werking van de natuur en het platteland geplaatst. Heimans en Thijsse sloten zich aan bij deze eindnegentiende-eeuwse denkbeelden door de stad als een bron van (zenuw)ziekte te beschouwen, en daar tegenover de natuur als een positieve en vitale kracht te plaatsen. Dit vormde voor hen een belangrijk motief om planten en dieren in de eigen leefomgeving te gaan bestuderen. De natuur was in hun ogen ‘een bron van rein en goedkoop genot’ die de jeugd ‘afhoudt van veel, dat het lichaam ondermijnt en de geest verstompt.’²¹

De natuursport: een drietal motieven

Naast de gezonde werking van de natuur voerden Heimans en Thijsse nog twee andere motieven aan om de natuursport te beoefenen. De vrije natuur vormde in hun ogen een onuitputtelijke bron van *kennis*, en ook van *esthetisch genot*.²² Het beeld van de natuur als ‘rijken schat’ waar zowel kennis als schoonheid te vinden is, bestaat niet alleen door de tegenstelling met de stad. De nadruk ligt hier op de eigen rijkdom van de natuur.²³ In dit kader verdwijnt de dichotomie van stad en natuur enigszins naar de achtergrond.

Bij de natuur als een bron van kennis gaat het om inzicht in het functioneren van de levende natuur. De boekjes bevatten daarom veel feitelijke informatie, maar willen vooral een uitnodiging zijn voor kinderen om zelf in de natuur op onderzoek uit te gaan. Eigen ervaring is immers het leerzaamst. Hoewel de auteurs bescheiden blijven en stellen dat de natuursport een amateuristische en geen wetenschappelijke activiteit is, benadrukken ze wel dat ook de observaties van een eenvoudige wandelaar nut kunnen hebben voor de wetenschap. Zo schrijft Thijsse over de bestuiving van de Bryonia-bloem, een zaak die door de wetenschap nog niet tot de bodem is uitgezocht:

Wij leven in een grooten tijd en raken er al aan gewoon, om overal rondom ons nieuwe wonderen te vermoeden, of te zien ontdekken. Wie weet, wat de Bryonia-bloem en het bijtje voor ons verborgen houden. En ik feliciteer al in gedachte degeen, die 't raadsel ontcijfert; 't zij dat dit geschiedde door een scherpzinnig geleerde in zijn laboratorium, of door een eenvoudig slenteraar in de duinen. 't Laatste zou ik 't aardigste vinden.²⁴

20 Kemperink, *Verloren paradijs*, 63.

21 Heimans en Thijsse, *Van vlinders, vogels en bloemen*, 8.

22 Opvallend is dat ook de latere natuurbeschermingsbeweging wetenschappelijke en esthetische argumenten aanvoert om stukken natuur te behouden. Zie: Roenhorst, ‘De natuurlijke natie’, 732-735.

23 Zie voor deze constatering ook: Klaas van Berkel, ‘Een vanzelfsprekend bondgenootschap? De zieke stad en de opkomst van de natuurbescherming’ in: Liesbet Nys e.a. (ed.), *De zieke natie. Over de medicalisering van de samenleving 1860-1914* (Groningen 2002) 280-296, 291.

24 E. Heimans en Jac.P. Thijsse, *In de duinen* (Amsterdam 1899) 223-224.

In dit citaat wordt de levende natuur verbeeld als een ingewikkeld raadsel. Wetenschappelijk onderzoek kan het raadsel oplossen, maar ook nieuwsgierigheid en nauwkeurige observatie kunnen al voldoende zijn om de wonderen van de natuur te doorgronden.

Niet alleen wordt de natuurstudie gepresenteerd als een intellectuele zoektocht, ook duikt het beeld op van de natuursport als een spannende ontdekkingsreis naar een onbekend en exotisch gebied. Zo wordt een boottochtje beschreven als een reis door de jungle met 'reusachtige zuringplanten aan de kant van onze veensloot, die het air aannamen van tropische bananen.'²⁵ De natuur-liefhebber is dan een 'Columbus' wiens bootje ronddobbert 'als in een vergeten bocht van de Nijl.'²⁶ Soms nemen de beschrijvingen van de natuur wel heel uitheemse trekken aan, zoals bij de beschrijving van een bepaalde rupsensoort die vergeleken wordt met 'de liggende Sphinx, die ook met half opgericht bovenlijf al eeuwenlang naar het Oosten ligt te staren, alsof hij er een oogje op houden moet, dat de zon wel behoorlijk iedere dag op de goede plek opkomt.'²⁷ Ook de natuur dicht bij huis kan uitzonderlijk avontuurlijk en exotisch genot bieden, zo is de boodschap hier. Voor prachtig natuurschoon is het niet nodig verre reizen te maken, ook de Nederlandse flora en fauna zijn de moeite waard.²⁸

De natuursport is een effectieve manier om de wonderen van de natuur te *doorgronden*, maar biedt ook de mogelijkheid om de schoonheid van deze wonderen te *ervaren*. In de reeks wordt de pracht van de natuur beschreven in impressionistische stemmingsstukjes, waarbij de zintuiglijke waarneming gedetailleerd en precies beschreven wordt. De plotselinge aanblik van de zee bijvoorbeeld kan heftige emoties losmaken, zo blijkt uit de beschrijving ervan door Heimans in het deeltje *In de duinen*: 'het benauwde mij, ik was bang weer op te zien, en weer die duizeling te voelen van het teveel op eens, weer overweldigd te worden door die voor mij geheel ongekende, nooit vermoede wereld, nóg eens op mij te voelen neerslaan, die plotseling openbaarde schoonheid.'²⁹ De esthetisering van de natuur neemt nog andere vormen aan. Zo wordt de natuur regelmatig vergeleken met artistieke kunstvormen. De natuur is dan minstens net zo mooi of zelfs mooier. Het panoroma van Mesdag mag aardig gelukt zijn, aldus het duo, maar het kan bij lange na niet tippen aan de esthetiek van het 'innig zacht, lieflijk en zielsvredebrenkend zonnedalen' aan zee.³⁰

Verder wordt vooral de sprookjesachtige schoonheid van de natuur benadrukt. Zo is het ontpoppen van een rupsencocon 'wonderlijker dan het wonderlijkste sprookje'³¹ en nemen bloemen en planten vaak de gedaante aan van sprookjesfiguren. De rietzanger is 'de kleine troubadour' die 'alle sagen en

25 Idem, *Door het rietland* (Amsterdam 1896) 127.

26 Ibidem, 129.

27 Ibidem, 133.

28 Zie ook: Roenhorst, 'De natuurlijke natie', 738-745. Zij wijst op de nationale dimensie van de natuurbeschermingsbeweging en 'de ontdekking van eigen land' die rond de eeuwwisseling plaats vond.

29 Heimans en Thijsse, *In de duinen*, 9-10.

30 Ibidem, 11.

31 Idem, *Van vlinders, vogels en bloemen*, 35.

Afb. 3 Paapje (*Pratincola rubetra*). Uit: E. Heimans en Jac.P. Thijssse, *In de duinen* (Amsterdam 1899) 152-153.

overleveringen van het peillooze moeras en het sprookjesachtige elzebosch zong' en de orchidee is 'net een bruid, die in 't sneeuwenkleed de vorst genade afsmeekt'.³² Regelmatig wordt er naar oude mythen, legenden en volksverhalen verwezen. Zo begint de hele serie met het sprookje over de schone koningsdochter Atalanta. Dit 'literaire meesterstukje' zorgt voor een geheimzinnig en mysterieus begin. Thijssse heeft in later jaren eens beweerd dat het succes van de reeks natuursprookjes voor een belangrijk deel door deze opening beïnvloed is.³³ Natuursprookjes waren inderdaad populair in het fin de siècle; passages van de hand van Heimans en Thijssse doen denken aan *De kleine Johannes* van Frederik van Eeden en de toen zo populaire sprookjes van de schrijfster Marie Metz-Koning.

De schoonheid van de natuur krijgt dus niet alleen gestalte in de oppositie met het stadsleven, de natuur heeft juist een eigen, op zichzelf staande estheti-

32 Idem, *Door het rietland*, 65 en 138.

33 Dijkhuizen, *Jac.P. Thijssse*, 85.

sche waarde. Opvallend vaak openbaart deze schoonheid zich in kleine details. Regelmatig wordt er bij de bestudering van een kevertje of bloemknopje de hulp van een vergrootglas of microscoop ingeschakeld, om zo tot in detail de geperfectioneerde inrichting van de natuur te kunnen bewonderen. En vooral als het om dergelijke details gaat, is het de wetenschap die de wonderlijke schoonheid openbaart. Wetenschap en esthetisch genot zijn bij de bestudering van de natuur dus onlosmakelijk met elkaar verbonden.

De samenhang van stad en natuur

Voor Heimans en Thijssse gaan kenner en liefhebber van de natuur altijd samen.³⁴ Meer kennis van zaken heeft een grotere liefde voor de natuur tot gevolg, en andersom. Dit samengaan van hoofd en hart leidt tot de wellicht eigenaardige conclusie dat alleen 'wetenschappelijk' onderlegde mensen de esthetiek van de natuur kunnen ervaren. Dit zijn volgens hen niet alleen wetenschappers – Heimans en Thijssse schreven juist voor amateurs – maar wel mensen met een bepaald beschavingsniveau en een zekere culturele bagage. Enige kennis van wetenschap en cultuur maken de schoonheid en de ingenieuze werking van de levende natuur zichtbaar. En de mensen met deze culturele bagage zijn uiteraard de beschaafde stedelingen. Natuur en stad staan zo niet langer tegenover elkaar, maar liggen eerder in elkaars verlengde.

Niet alleen heeft de stedeling de juiste hoeveelheid kennis in huis, hij is ook degene die de vrije natuur met een frisse blik tegemoet kan treden. Dat was al zichtbaar in de metaforiek van de natuurstudie als een ontdekkingsreis en in de exotische beschrijvingen ervan. Maar ook de representatie van de plattelandbevolking geeft blijk van de opvatting dat voor natuurstudie en natuurgenet een beschaafde blik nodig is. De plattelandsbevolking komt er bij Heimans en Thijssse namelijk niet altijd positief vanaf. Boeren en heidebewoners worden omschreven als dom en bijgelovig en niet in staat de schoonheid van de natuur te zien en te doorgronden.³⁵ De volgende karakterisering van de figuur van de herder is exemplarisch voor het beeld van de plattelandbevolking in deze boekjes:

De schaapherder is in romans altijd zoo'n dichterlijk wezen en heeft op schilderijen vaak een mooie, sprekende kop; maar ge treft er van de zeven hoogstens één, die spraakzaam is en een open oog heeft voor de mooie ruime wereld om hem heen, waar hij het grootste deel van zijn leven doorbrengt; en ongetwijfeld drie, die barsch en ruw of in het geheel niet uw vriendelijke groet of opmerking over 't weer beantwoorden, – en nog eens drie, die bij kennismaking blijken half idioot te zijn.³⁶

34 Heimans en Thijssse, *Hei en dennen*, 25.

35 Kooij wijst al op dit dualisme in de waardering van het platteland. Het platteland wordt gewaardeerd vanwege de 'dorpse deugden' en het 'goede landleven', maar aan de andere kant is er ook het beeld van 'het achterlijke platteland met zijn dorpsgek'. Kooij, 'Stad en platteland', 108.

36 Heimans en Thijssse, *Hei en dennen*, 31.

Boeren worden ronduit negatief afgeschilderd; onwetendheid en gebrek aan kennis zijn hun meest prominente eigenschappen. Doordat zij de natuur vanuit een meer praktisch oogpunt benaderen, zien zij in een heideveld of golvend mosbed geen prachtig stukje natuur, maar stro en schapenvoer of hardnekkig onkruid. Deze pragmatische en prozaïsche benadering van de natuur is de stedeling vreemd, evenals het bijgeloof en de spookverhalen.

Een andere typische eigenschap van het platteland is de heersende populariteit van mythen en spookverhalen. Het merendeel van de boeren gelooft in 'vertelsels' en 'wonderkracht', in slangen die ongeluk brengen en paddenstoelenkringen die van de aanwezigheid van heksen getuigen. Er zijn natuurlijk uitzonderingen, zoals de Kruiden-Marie, een personage uit het deeltje *Hei en Dennen*. Zij is een heidebewoonster met kasten vol boeken en veel kennis van de natuurwetenschap en natuurgeneeskunde. Door haar wijsheid valt het kruidenvrouwje buiten het gros van de domme boerenbevolking. Heimans beschrijft haar uitzonderlijke positie: 'Zij leek me bij tijden meer op een stadsdame dan op een oude boerenvrouw.'³⁷ Deze karakterisering is tekenend voor de verhouding tussen stads- en plattelandbevolking in de gehele serie. De tegenstelling tussen stad en natuur klapt hier als het ware om naar een nieuwe tegenstelling waarin stads- en plattelandsbevolking lijnrecht tegenover elkaar komen te staan. Enkel de gecultiveerde stedeling blijkt in staat de schoonheid van de natuur op waarde te schatten. De plattelandbevolking kan dit door gewenning en gebrek aan kennis niet, al zijn er natuurlijk uitzonderingen, zoals Kruiden-Marie. Maar zij heeft dan ook meer weg van een stadsdame! Hier domineert de tegenstelling tussen de bewoners van stad en platteland de eerder geconstateerde dichotomie van stad en natuur. De vrije natuur is in deze nieuwe oppositie niet tegengesteld aan het stadsleven, maar maakt er deel van uit, of ligt in ieder geval in het verlengde ervan.³⁸

De verbondenheid van stad en natuur is niet alleen zichtbaar in het verschil in waardering ervan tussen stedeling en plattelandsbewoner. Heimans en Thijsse hebben in hun natuurboekjes op verschillende niveaus aandacht voor de samenhang tussen beiden. Zo zien zij geen duidelijke geografische grens tussen stad en natuur. Heimans en Thijsse wijzen de lezer op de planten en dieren in hun directe en alledaagse omgeving. Het wonder der natuur openbaart zich overal: 'een vlucht lepelaars' is te vinden 'op een weiland onder den rook van de hoofdstad'³⁹ en ook in de stadsparken en zelfs in de donkerste achterbuurten van de stad groeien planten en laten vogeltjes van zich horen. Bovendien is de vrije natuur voor de stedeling met de trein heel gemakkelijk bereikbaar. De trein en de tram vormen in de boekjes dé toegangspoort tot de vrije natuur. Het is heel interessant om te zien hoe juist moderne technologische ontwikkelingen de natuur en het platteland toegankelijk maken.⁴⁰

37 Ibidem, 22.

38 Zie hierover ook: Theunissen, 'Natuursport en levensgeluk', 291-292.

39 E. Heimans en Jac.P. Thijsse, *In sloot en plas* (5^e druk; Amsterdam 1920) 116.

40 Montijn, *Naar buiten!*, 18-23; Kooij, 'Stad en platteland', 106.

De overeenkomsten tussen stad en natuur blijken ook uit de vergelijking van de natuurlijke levensgemeenschappen met de menselijke leefomgeving.⁴¹ Planten en dieren leven er samen, in vriend- of in vijandschap, net als bij mensen. Het beschrijven van deze samenlevingsvormen gebeurt vaak aan de hand van een stedelijke metafoer. Bloemen worden beschreven als honingwinkels met uithangborden, vogels betalen woninghuur aan het riet, de bouw van een paddestoel wordt vergeleken met het Beursgebouw te Amsterdam en een boom is als een 'gastvrije eikenhuis' met meerdere etages.⁴² Ook bij de vele personificaties van planten en dieren wordt er gebruik gemaakt van typisch stedelijke figuren. Een vlinder is een 'onverbeterlijke flaneur',⁴³ bijen en hommels 'zijn burens, geen huisgenoten'⁴⁴ en een vogeltje is brutaal en lawaaiig 'als een ware straatjongen'.⁴⁵

De natuur neemt niet alleen stedelijke trekken aan, andersom geldt hetzelfde. Voor het beschrijven van de stad wordt gebruik gemaakt van een natuurlijke metafoer. Stad en natuur worden zo eerder als een eenheid dan als een tegenstelling voorgesteld. Heimans merkt bijvoorbeeld op over Amsterdam:

Ik woon nu al vijftien jaar in het grootste mierennest van ons land, ik zelf een geldige werkmier. Met lust en tevredenheid werkte ik steeds mijn taak af, en vond er veel moois en goeds; ook in dat woelen en draven is regel en orde te vinden, voor wie er oog en hart voor heeft; maar als de heerlijke vakantie komt, is toch mijn eerste uitstapje weer naar de rustige heide, mijn tweede naar het stille bosch; als 't kan voor een week, als het moet voor een dag. En roept de plicht mij weer terug aan het dagelijksch werk in 't drukke menschengewemel, dan neem ik als souvenir steeds een brokje natuur van de heide mee, en tracht dat in tuin of huis zoo lang mogelijk frisch en mooi te houden.⁴⁶

In dit fragment komen verschillende elementen terug die interessant zijn in verband met de representatie van stad en natuur. De stad is een natuurlijk fenomeen door de orde en regelmaat die ook daar heerst, maar ook de tegenstelling tussen de rustige natuur en de drukke stad komt naar voren, die deels weer wordt opgeheven door een klein stukje natuur mee naar de stad te nemen. Dit citaat impliceert bovendien een samenhang op een 'hoger' niveau. Orde en regelmaat zijn blijkbaar elementen die zowel het stedelijk als het natuurlijk leven kenmerken.

41 Heimans en Thijsse, *Van vlinders, vogels en bloemen*, 5.

42 Idem, *In het bosch* (Amsterdam 1901) 139-141.

43 Ibidem, 157.

44 Idem, *Van vlinders, vogels en bloemen*, 119.

45 Idem, *In de duinen*, 152.

46 Idem, *Hei en demmen*, 25.

Natuurlijke harmonie

Orde en evenwicht zijn belangrijke eigenschappen van de levensgemeenschappen die Heimans en Thijssen in hun boekjes beschrijven, zo blijkt bijvoorbeeld uit de volgende omschrijving van een bos.

Niet één heeft hier het bosch veroverd, aan allen is een plaats gegund naar eigen aard en wensch. 't Is of een groote goede geest, een genius der harmonie, hier lucht en aarde heeft verdeeld, zoo dat geen druk of strijd meer noodig is, om ruim en vrij te leven.⁴⁷

De rust van het bos is het werk van 'een groote goede geest' of 'een genius der harmonie'. Dit streven naar harmonie heerst zowel in de natuur als in 'het woelen en draven' van de grote stad. Alle leven, dat van dieren, planten en ook mensen, wordt gestuurd door een mysterieuze overkoepelende macht die voor orde en samenhang zorgt. De eenheid van stad en natuur wordt zo op het hoogste niveau beklonken.

Het geloof in deze natuurlijke harmonie is opmerkelijk. Het evolutionisme, toen toch een belangrijk thema binnen de moderne levenswetenschap, met een dynamisch en op ontwikkeling gericht natuurbeeld, lijkt vrijwel geheel te ontbreken. Heimans en Thijssen beschrijven de planten en dieren alsof ze er altijd al zo hebben uitgezien.⁴⁸ Deze constatering moet echter gerelativeerd worden. Het ontbreken van het begrip 'evolutie' in de boekjes wil niet zeggen dat de evolutieer geen rol speelt in de natuurbeleving van Heimans en Thijssen. Het geloof in één oorspronkelijke eenheid kon eind negentiende eeuw heel goed samengaan met het evolutionistische denken. De evolutietheorie maakte immers niet alleen van de mens een soort dier, maar verhief ook het dier tot een soort mens, waardoor de natuur als geheel verfraaid werd en juist de eenheid van alle leven benadrukt werd.⁴⁹ Dit zien we ook bij Heimans en Thijssen waar de stad en de natuur met een natuurlijke dan wel stedelijke metaforiek beschreven worden.

De notie 'een genius der harmonie' uit bovenstaand citaat lijkt een ontkenning in te houden van het principe van de 'struggle for life', toch een belangrijk element in de evolutieer. Maar heel vaak tonen Heimans en Thijssen zich wel degelijk bewust van de strijd die wordt gevoerd in de dieren- en plantenwereld. Dit blijkt al uit de inleiding op de reeks in het eerste deeltje als ze het principe van de levensgemeenschappen uitleggen. De flora en fauna binnen een levensgemeenschap staan 'innig met elkaar in verband [...] nu eens in vriendschap elkaar steunende, dan weer in de strijd om het bestaan met elkander worstelend

47 Idem, *In het bosch*, 29.

48 Voor deze constatering, zie: K. van Berkel, *Citaten uit het boek der natuur. Opstellen over Nederlandse wetenschapsgeschiedenis* (Amsterdam 1998) 282-283.

49 Kemperink, *Verloren paradijs*, 254. Mary Kemperink, 'Wohin führt der Weg? Utopismus und Vitalismus in der niederländischen Literatur des Fin de Siècle (1890-1910)', in: Jaap Grave, Peter Sprengel en Hans Vandevoorde (Hrsg.), *Anarchismus und Utopie in der Literatur um 1900. Deutschland, Flantern und die Niederlande* (Würzburg 2005), 65-76.

op leven en dood.⁵⁰ Het idee dat de zwakkeren in de natuur onderdoen voor de sterkeren is voor hen vanzelfsprekend. Ook wijzen Heimans en Thijsse de lezer soms terloops op de voortdurende ontwikkeling van soorten en de aanpassing van de 'inrichting van het lichaam' aan 'de levenswijze', zoals bij de volgende beschrijving van zoetwaterkevers:

Me dunkt, ge zult nu al wel iets meer in onze kevers zien dan griezelige beesten; ge moet nu wel een beetje eerbied gekregen hebben voor het leven van zulke merkwaardige ingerichte diertjes, en daarmede eerbied voor de schepping, de geheele Levende Natuur, waarin ze zich in verloop van eeuwen zoo ontwikkelen konden.⁵¹

De laatste zin laat zien dat Heimans en Thijsse de natuur wel degelijk een zekere dynamiek en ontwikkelingsgang toekenden. Deze ontwikkeling lijkt echter wel een eindpunt te hebben bereikt. Bij bovengenoemde kevers bijvoorbeeld kenmerkt dit eindpunt zich door een zekere orde of evenwicht, zichtbaar in 'die wonderlijke overeenstemming, die harmonie tusschen inrichting, tusschen de kleuren en vormen en de levenswijze.'⁵² De Levende Natuur (de hoofdletters geven het verheven karakter ervan aan) wordt hier verantwoordelijk gesteld voor deze ordelijke en geniale inrichting van alle levende wezens.

Er is in de boekjes van Heimans en Thijsse dus sprake van een overkoepelend sturend principe dat zorgt voor het perfect functioneren van alle organismen. Het waarborgt een harmonische ontwikkelingsgang en verenigt zowel mens en dier als stad en natuur met elkaar. Dit overkoepelend principe neemt verschillende vormen aan en sluit aan bij een in het fin de siècle algemeen gevoeld verlangen naar eenheid en zingeving op een hoger niveau.⁵³ Aan het einde van de negentiende eeuw was het geloof in een christelijke God namelijk niet meer vanzelfsprekend. Geloofstwijfel betekende echter niet meteen atheïsme. Met het wegvallen van de zekerheden van het christelijke geloof ontstond er een geestelijke leegte die de rationele en op de materie gerichte wetenschap niet kon opvullen. Men ging op zoek naar een zingeving zonder God, naar één bindend principe dat zowel stof als geest zou omvatten.⁵⁴ Men bedacht talloze concepten die invulling gaven aan deze oorspronkelijke eenheid, zoals Waarheid, Leven, Eenheid en Schoonheid, die het geloof in het bezield-zijn van de gehele Natuur uitdrukten.

Ook de boekjes van Heimans en Thijsse getuigen van deze zoektocht naar eenheid. De reeks *Van vlinders, vogels en bloemen* is vrijwel volledig gesecculariseerd. Moraal en God blijven op de achtergrond.⁵⁵ Wel is er sprake van een

50 Heimans en Thijsse, *Van vlinders, vogels en bloemen*, 5. Zie ook: idem, *In sloot en plas*, 49.

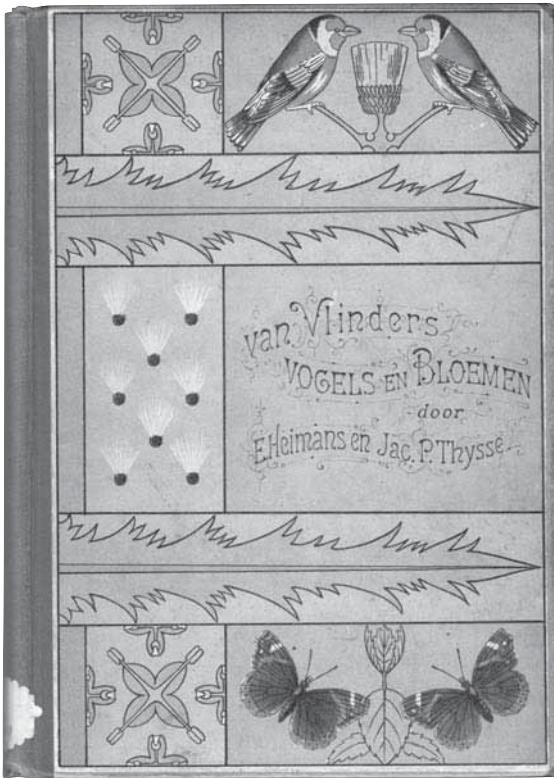
51 Idem, *In sloot en plas*, 44.

52 Ibidem.

53 Kemperink, *Verloren paradijs*, 253.

54 Ibidem.

55 Hierop wijzen zowel Van Berkel en Theunissen als Dijkhuizen. Het ontbreken van religieuze of moralistische standpunten wordt karakteriserend geacht voor het werk van Heimans en Thijsse. Het grote succes van de serie zou in belangrijke mate hiervan afhankelijk zijn.

Afb. 4 Omslag van het eerste deeltje uit de serie: E. Heimans en Jac. P. Thysse, *Van vlinders, vogels en bloemen* (2e druk; Amsterdam 1898).

metafysische dimensie in hun werk die niet expliciet godsdienstig is, maar wel religieuze trekken heeft. Zo is er bijvoorbeeld de eeuwenoude metafoor van de bijbel als het boek der natuur, al gaat het hier vaak om een geseclariseerde variant ervan: 'een boek met korte, mooie sprookjes, met vertelsels en verzen' bijvoorbeeld.⁵⁶ Daarnaast blijkt uit ander metafoorgebruik het idee van de natuurbeleving als een bepaalde vorm van religie. De natuurliefhebber wordt vaak gepresenteerd als 'ingewijde', wat bepaalde mystieke associaties oproept, en ook het beeld van de natuur als kerk komt steeds terug: een wolkeloze lucht is als 'den hoogen hemelkoepel' en 'hoge beukenkronen welven een sapgroen dak, waardoor het gezeefde licht zacht nederdaalt.'⁵⁷ Het volgende citaat introduceert nog een ander mogelijk sturend principe voor mens en natuur, namelijk 'leven'.

Zoo is het stille bosch vol leven, zelfs op de korte, koude winterdagen, en de sneeuw, die als een laken de slapende natuur heet te bedekken, is voor den inge-

⁵⁶ Heimans en Thysse, *In de duimen*, 185 en 9. Zie voor het boek der natuur bij Heimans en Thysse: Van Berkel, *Citaten uit het boek der natuur*, 265-266. Het citaat is uit: Heimans en Thysse, *Hei en den- nen*, 52.

⁵⁷ Idem, *In het bosch*, 8 en 28.

wijde veeleer een blanke bladzijde waarop met duidelijke letters van velerlei vorm niet anders geschreven staan dan: ‘leven, leven.’⁵⁸

Het belang dat er rond 1900 aan de levenbrengende kracht van de natuur werd gehecht, is hier goed zichtbaar.⁵⁹ Een, vaak ongedefinieerde, vitale kracht vormde het mogelijk sturend principe van de gehele Natuur.

Dit sturend principe, dat alle leven omvat, wordt door Heimans en Thijsse dus op verschillende manieren ingevuld. Toch is het vooral de wetenschap die zij in staat achten de wonderen der natuur te ontrafelen. De wetenschap is, paradoxaal genoeg, ook het middel tot ‘hoger’ weten. Het is ‘de wetenschap, die de kabouterman, de elfen en de heksen en al die verzinselen heeft afgeschaft, [en die] dag aan dag “ware wonderen” openbaart, die ons vervult met een eerbied, die aan ontzetting grenst.’⁶⁰ Ook in deze idealistische benadering van de wetenschap als bron voor alle kennis stonden Heimans en Thijsse niet alleen. De wetenschap werd in het fin de siècle vaker ingezet om ook metafysische vragen te beantwoorden. De Duitse bioloog E. Haeckel bijvoorbeeld zag in Darwins evolutietheorie het wetenschappelijk bewijs van de eenheidgedachte dat alles, zowel het organische als het anorganische, bezielde was. Van Heimans is bekend dat hij het werk van Haeckel gelezen heeft en dat hij zich inderdaad liet inspireren door diens monistische filosofie.⁶¹

Uiteindelijk lijken Heimans en Thijsse zich erbij neer te leggen dat de natuur altijd iets raadselachtigs en iets mysterieus zal behouden. Door verwijzingen naar de klassieke mythologie, Oud-Germaanse verhalen en volkssprookjes benadrukken ze het mysterieuze karakter van de levende natuur. Hoewel Heimans en Thijsse ook erg hun best om dit ‘boeren’-bijgeloof te bestrijden, grijpen ze zelf ook graag terug op sprookjesachtige elementen om de mysterieuze kant van de natuur te beschrijven en het raadselachtige ervan te behouden. Dit is op z’n minst dubbelzinnig te noemen. ‘Dag aan dag openbaart de wetenschap ons nieuwe wonderen’,⁶² is hun overtuiging, en zolang die openbaring op zich laat wachten is het volgens Heimans en Thijsse vooral zaak om juist van de onopgeloste raadselen en mysteries te genieten.

Tot slot

De representatie van stad, natuur en platteland in de natuurboekjes van Heimans en Thijsse blijkt allerm minst eenduidig. Aan deze drie concepten worden verschillende visies en ideeën verbonden die schijnbaar met elkaar in tegenspraak zijn. Allereerst is er de tegenstelling tussen de drukke en ongezone

⁵⁸ Ibidem, 189.

⁵⁹ Kemperink, ‘Wohin führt der Weg?’, 1-2.

⁶⁰ Heimans en Thijsse, *Hei en denmen*, 218.

⁶¹ Van Berkel, *Vóór Heimans en Thijsse*, 52-53.

⁶² Heimans en Thijsse, *Hei en denmen*, 227.

stad en de rust van natuur en platteland die een grote rol speelt, maar tegelijk genuanceerd moet worden. Heimans en Thijsse hebben immers ook heel veel aandacht voor de eenheid van stad en natuur. Deze samenhang zien zij op allerlei niveaus, met de ‘harmonie der Natuur’ als sturend en overkoepelend principe voor alle leven, in zowel stad als natuur.

Bovendien is de gezonde werking van de vrije natuur niet de enige reden om de natuursport te beoefenen. De natuur wordt ook gepresenteerd als een bron van kennis en een bron van schoonheid. Deze esthetische en intellectuele natuurbeleving is juist een ervaring die de stedeling kan ondergaan, omdat alleen de stadsbewoner hiervoor de juiste hoeveelheid wetenschappelijke kennis en culturele bagage in huis heeft. Heimans en Thijsse hechten een groot belang aan de wetenschap als middel tot alle weten. De plattelandsbevolking wordt dan gerepresenteerd als een dom en bijgelovig volk, dat niet de juiste, beschaafde blik heeft om de wonderlijke schoonheid van de natuur te kunnen ervaren.

De reeks *Van vlinders, vogels en bloemen* was dan ook zeker geen protest tegen het moderne laat-negentiende-eeuwse stadsleven. Heimans en Thijsse wilden enkel de horizon van de stedeling verbreden door deze kennis te laten maken met een wonderbaarlijke ‘bron van rein en goedkoop genot’, die vrijwel binnen handbereik lag. Ook ‘onder den rook van de hoofdstad’ was immers al veel moois te ontdekken.

Marleen Brock, Helper Kerkstraat 101, 9722 DB Groningen, M.M.J.Brock@rug.nl